

Magyar László

ADATOK SZABADKA MEZŐGAZDASÁGÁRÓL (1867–1918)

A több száz éves országos térképek is utalnak már vidékünk mezőgazdasági állapotára, a széles körben elterjedt állattartásra. Nem beszélve a levéltári forrásokról, majd a különböző kiadványok későbbi adatairól, amelyekben sokkal szerteágazóbb megvilágításban tekinthető át Szabadka fejlődése. Sok száz évig éppen a mezőgazdaság volt a termelés fő ága. Az ország korszerűtlen agrártermelését nyugat-európai tapasztalatokkal, technikával igyekeztek pótolni, ez azonban sok helyütt a lakosság bizonyos rétegei körében ellenállásba ütközött.¹ A 19. századi Magyarország még mindig agrártársadalom volt.² A kiegyezést követő években a lakosoknak kb. 20%-a nem foglalkozik mezőgazdasági termeléssel. A mezőgazdasági gépesítés lassú előrehaladása, a hagyományos munkamódszerek konzerválódása sokáig akadályozta a tőkés átalakulás folyamatát. Azonban hangsúlyozni szükséges, hogy már 1867 után az ország mezőgazdasági művelésre alkalmas földterülete meghaladta a 40 millió kat. holdat, s terméketlen földje 7,3%-ot tett ki, ami egyike a legalacsonyabbnak számított Európában.³ A mezőgazdaság fejlődését a kiegyezés után másfél évtizeden át valójában a gabonakonjunktúra segítette elő.⁴ A csökkent legelőterület következtében azonban hanyatlott az állattenyésztés, s a szarvasmarha-állományt többször tizedelte meg a keleti marhavész. Az 1880-as években kezdődő agrárválság oka nemcsak a tengerentúlról szállított gabona alacsony árában keresendő, hanem többek között abban, hogy 1885 és 1895 között a szántóföld növelésére irányuló törekvés lelassult.⁵ – A belterjesebb agrárfejlődés megteremtésében nagy szerepet játszottak a különböző ármentesítési és vízszabályozási társulatok, a Duna és a Tisza szabályozása. A mezőgazdaság tőkés fejlődésében nagy változások észlelhetők az üzemvitelben, a termelő üzemekben, a művelési rendszerekben. A tőkének a mezőgazdaságba való behatolásával felbomlik lassan a hagyományos forma, s a mezőgazdasági termelés bekapcsolódik a tőkés nemzetgazdaságba. Időközben, az 1870-es '80-as évek fordulóján, Magyarország kenyérgabonákból magasabb hozammal dicsekedhetett, mint a világ első számú búzaszállítója, az Amerikai Egyesült Államok, s magasabbal Európa legjelentősebb búzaexportőrénél, Oroszországnál.⁶ Ezután megkezdődik Magyarország felzárkózása a hozamok emelése tekintetében a fejlett európai országokhoz. Viszont az állattenyésztés és a földművelés között még a monokultúráig fejlődő gabonagazdálkodás idején sem volt meg az egyensúly. Az állatállomány számát tekintve megállapítható, hogy

1870 és 1895 között legnagyobb mennyiségben juhot és baromfit tenyésztettek az országban.⁷ Majd ezt a szarvasmarha-, a sertés-, a ló- és kecsketartás követi. 1885-ben az állatállomány aránya a népességhez 10%-kal kisebb volt, mint 1850-ben, holott közben a húsfogyasztás 40–42%-kal nőtt. 1884-ben az összes állatállomány 77,6%-a volt a 200 holdon aluli, többnyire parasztbirtokosok kezén, akik a mezőgazdasági területeknek még felét sem birtokolták.⁸ A szarvasmarha-állomány sokáig stagnált. Amíg Magyarországon a múlt század végén az ezer lakosra eső szarvasmarha-létszám kb. 370, addig Dániában közel 800, Boszniában meghaladta a 600-at, Szerbiában az 500-at. Azonban a lassan meginduló belterjes gazdálkodással előrelépés történik. Nőtt a takarmányfélék vetésterülete, s a növénytermesztés és állattenyésztés technikájában is átalakulás észlelhető. Megkezdődik a hagyományos termelési mód háttérbe szorítása és a modern tőkés gazdálkodás kialakulása. A veseke térhódítása, a vetés és a cséplés gépesítése, az agrotechnikai vívmányok alkalmazása forradalmasította a gazdaságot. 1895-ben Magyarországon már közel 85 ezer töltögető ekét használtak, a vetőgépek száma meghaladta a 40 ezret, a járgányos cséplőgépeké megközelítette az 50 ezret, míg a gőzlokomobillal hajtott cséplőgépek száma csaknem 9 ezret tett ki. Ami azt is jelentette, hogy ekkor már az évi termelés kb. felét lehetett gépi erővel elcsépelni.⁹ A vaseké és cséplőgépek elterjedése különösen a Dunántúlon, a Kis- és a Nagyalföldön volt jelentős. A korszerűbb termelés mennyiségi felgyorsulást eredményezett. A szántóföldi termelés tekintetében 1871–1880 és 1900–1910 között a búza termésmennyisége két és félszeresére (16,5 millió mázsáról 41 millió mázsára), a kukoricáé több mint a kétszeresére, az árpa, a zab és a rozs 55–80%-kal nőtt.¹⁰ Nagyarányú növekedés figyelhető meg továbbá az egyes ipari és takarmánynövények termelésében: a burgonyánál 3,7-szeres, a cukorrépánál közel hétszeres, a takarmányrépánál 7,6-szoros és a vetett takarmányoknál majdnem ötszörös. – Az első világháborúig tartó gyors műszaki fejlődés a korszerű technológiai eljárások és termelőberendezések tömeges elterjedését hozta magával. Az 1890-es években kibontakozó ipari forradalom eredményeként számos hazai üzem és gyár tért át a Nyugat-Európában már bevált gépi technikára. Az ipari fellendülés rendkívüli hatással volt a mezőgazdasági viszonyok alakulására is. Másrészt a termésmennyiség nagyarányú növekedése a vetésterület kiterjesztésének a következménye. A vetésterület 1900 és 1910 között több mint 30%-kal nőtt az 1871–1880-as évekhez képest. Figyelemreméltó a termésátlagok növekedése: 1871–1880 és 1901–1910 között a búza esetében az emelkedés 66%-os, a zabé 79, a rozsé 71, a kukoricáé 60%-os; különösen nagy a burgonya és a takarmányrépa átlagtermés-növekedése.¹¹ Ehhez kétségkívül hozzájárult az agrokémia fejlődése, a műtrágyahasználat terjedése is. Azonban a magyar mezőgazdaság tőkés korszakának szántóföldi termelési fejlődése a századforduló után lelassult. Az ország és a nyugat-európai országok mezőgazdasági fejlettsége közötti szintkülönbség ezután méginkább kimutatható. Fontos hangsúlyozni, hogy az 1890 és 1914 közötti időszakban Magyarország mezőgazdaságában legjelentősebb fejlődést az állattenyésztés terén ért el.¹² Különösen megfigyelhető ez a sertés- és a szarvasmarha-állomány esetében. Ugyanis 1870 és 1911 között az előző növekedése 74, az utóbbi 34%-os.

Habár a mezőgazdaság fejlődésének üteme az ipar fejlődése mögött állt, mégis a mezőgazdaság termelési volumene messze túlszárnyalta az iparét.¹³

A mezőgazdasági termelés vázlatos áttekintéséhez szorosan fűződnek az agrártársadalom agrárpolitikai kérdései. Az 1853. évi úrbéri pátens nem törölte el a feudális maradványokat, s ezt a kérdést a kiegyezéssel – a tőkés fejlődés érdekében – feltétlenül rendezni kellett.¹⁴ Így az 1868: XXIX. törvénycikk a szőlődézsma megváltásának ügyét, az 1868: XXXIII. törvénycikk a jobbágyfelszabadítás előtt önerejükéből megváltakozott jobbágyok és jobbágyközösségek úrbéri kárpótlásának ügyét szabályozta. Míg az 1871: LIII törvénycikk megszüntette azokat a haszonvételeket (pálinkafőzés, korcsma-, bolt- és mészárszékállítási jog, a téglá- és mészégetéssel kapcsolatos földesúri jogok), amelyek a nemesi tulajdon kiegészítőjeként szerepeltek. Az 1873: XXII. törvénycikk a határozott időre szerződött telepítvényesek számára csak a belső telek megváltását engedélyezte. Ám a határozatlan időre szerződtek számára biztosította a külső birtokok tulajdonként való megszerzését. A telepítvényesek (bérmunkások) ügye elhúzódott, s a nagybirtok munkaerőigényének vonatkozásai miatt hagyták megoldatlanul a majorsági zsellérviszonyt is az 1890-es évekig. Az 1896: XXV. törvénycikk a majorsági zselléreknek lehetővé tette telkük és földjük megváltását. A majorságiaknak azonban – az úrbéres zsellérektől eltérően – nem járt földjük után sem legelő, sem erdő. A nagybirtok munkaerőigénye készítette az éves (de legalább egy hónapos) szerződésű mezőgazdasági munkások, a cselédek jogviszonyainak szabályozását is. Az 1878: XIII. törvénycikk a gazda és cseléd viszony patriarchális jellegével még inkább hangsúlyozza a cselédek függő viszonyát. Ugyanis hatóságilag is kényszeríteni lehetett a cselédet gazdájához való visszatérésre. Megállapítható azonban, hogy az 1870-es évek elején hozott agrárpolitikai intézkedések – kivéve a majorsági zsellérek ügyét – megoldották a jobbágy-földesúri viszonyból visszamaradt kérdéseket.

A jobbágyfelszabadítás után a magyar agrártársadalom átmentette a feudális birtokmegosztást.¹⁵ 1869-ben a földterületnek közel 60%-án voltak 100 holdnál terjedelmesebb birtokok. Azonban a közép- és nagybirtokos osztályoknak nagy gondot okozott a modern tőkés gazdálkodásra való átállás. A legnagyobb létszámú tömeget az agrárproletariátus képezte, s a kiszolgáltatott földtelenek számának növekedése az 1890-es évektől nyomasztó társadalmi állapotot váltott ki. Az élénkülő sztrájkmozgalmak, az agrárszocialista eszmék terjedése mindenképpen hozzásegített a Monarchia államrendszerének gyengítéséhez.

Az ország leggazdagabb termőföldje Bács-Bodrog vármegye volt. Talaja csaknem mindenféle mezőgazdasági termelésre alkalmas, s bőségesen ellátta élelemmel évszázadokon keresztül a lakosságot. A török adódefterekből kiviláglik, hogy e vidéken a búzát és kétszeres búzát a XVII. században állandóan termesztették. A gabonán kívül kendert, gyümölcsöt, szőlőt stb. és többféle kerti veteményt termeltek.¹⁶ A török hódoltság alatt Bácskában az állattenyésztés elterjedt foglalkozási ágnak számított. A török korszak után a betelepülő lakosságnak köszönhetően nagy átalakuláson megy át a mezőgazdaság.

1699-ben Bécs megye 47 községének 2256 gazdája összesen 3776 hold búzát és kétszeres búzát, 1467 hold árpát és 497 hold kölest termelt. A szőlőterület nagysága 1164 kapát tett ki. Emellett 4397 db juhot és kecskét, 2055 ökröt, 1509 lovat, 1750 tehenet, 1747 borjút, 2118 sertést, valamint 2804 db méhkest jegyeztek az összeírásban.¹⁷ Nagyobb lendülettel fejlődik a vármegye

mezőgazdasága a XVIII. században, miután a kir. kincstár különböző kedvezményekben részesítette az időközben betelepített lakosságot. Meghonosodott a kukorica-, dohány-, selyemtermelés és nagy területen kincstári erdőket ültettek. Bauer Antal megyei mérnök adatai szerint 1826-ban Bács-Bodrog vármegyében volt: községi szántóföld 379 000, legelő és rét 762 500, szőlő 22 500, uradalmi szántóföld 195 500, erdő és füzes 81 300, rét, nádas 76 600, mocsár 31 100 hold.¹⁸ A megye termőterülete az 1890-es évek végén 1 538 008 kat. holdat tett ki.

Az 1880-as évektől sokasodnak a gazdaság előmozdítását célzó törvények és rendeletek. A faiskoláknak mind nagyobb jelentőséget tulajdonítanak. Ezek fellendítéséből Bács-Bodrog vármegyében is különösen a tanfelügyelők és Schmausz Endre alispán vette ki részét. A minisztérium 1873., 1875. évi rendeletei, utasításai meghatározzák a községi faiskolák feladatát: a vidék legalcalmasabb gyümölcsfáit szaporítani, a kertipart fejleszteni, a népiskolai ifjúságot a gazdaság és kertészet elemi műveleteibe bevezetni stb.¹⁹

A mezőgazdaság fejlődése 1880 és 1914 között messze lemaradt az ipar mögött, mert az a változások ellenére sem szabadulhatott meg a feudalista béklyóktól.²⁰ Az 1880-as évek elején Bácska földtulajdonosait ekként osztályozták az összegyűjtött adatok alapján: 1–50 holdas kisbirtokos 55 518, 50–100 holdas középbirtokos 3336, 1000 holdon felüli nagybirtokos 85. Csak néhány nagybirtokos, a Chottek, Leibach, Latinović, Rudić, Dunderski család rendelkezett 10 000 holdon felüli birtokkal.²¹ Az 1880-as években néhány növény vetésterülete így oszlott meg Bácskában: búzával 1882-ben 352 639 katasztrális holdat, 1883-ban 379 565, 1884-ben 401 061 katasztrális holdat vettek be. Az utóbbi évben a rozs 30 038 kat. holdon, az árpa 74 788 kat. holdon, zab 128 838 kat. holdon, repce 7760 kat. holdon, pohánka 5670 kat. holdon, kukorica 287 559 kat. holdon, borsó, bab, lencse, bükköny 3627, répa 246, burgonya 15 917, kender 111 454, dohány 1256, lucerna 7756 kat. holdon termett. A kaszáló 35 589 katasztrális holdat tett ki.²² Ezeket az éveket a súlyos agrártúlermelési válság jellemzi, miután a búza ára 30–33 százalékkal csökkent (1885-ben 1 mázsa búza 6 forintba került); súlyos helyzetbe kerültek a falvak, a törpeparasztság tönkrement és elszegényedett. A mezőgazdasági lakosság 1890. évi statisztikai kimutatásában Bácskában 55 204 földtulajdonos található, vagyis ötezerrel kevesebb, mint tíz évvel korábban. Az említett kimutatásban a „bérviszonyban levő mezőgazdasági munkások” száma 68 918. Ha ehhez hozzáadjuk a földnélkülieket, akiknek nem volt állandó munkaszerződésük, továbbá azokat a családtagokat, akiket nem tüntet fel a statisztika, akkor megállapítható, hogy Bácskában kb. 250 000 elszegényedett földműves élt.²³ Az 1891. évi összeírás szerint Bács-Bodrog vármegye összlakossága 697 000 lélek, s ebből csak 30 980 személy dolgozik az iparban.²⁴

A szegedi kereskedelmi és iparkamara 1894. évi jelentése szerint Bács-Bodrog vármegyében 461 650 kat. holdon 2 963 057 métermázsza búza, 338 265 kat. holdon 1 849 677 métermázsza kukorica, 186 913 kat. holdon 1 168 717 métermázsza zab, 22 455 kat. holdon 424 396 métermázsza burgonya, 87 kat. holdon 399 métermázsza paprika, 12 111 kat. holdon 66 312 métermázsza kender, 420 kat. holdon 1579,4 métermázsza dohány termett.²⁵ A szőlőtermelés – a filoxéra pusztítása miatt – csak lassan fejlődhetett, de még ilyen nehézségek ellenére is Szabadka 1890-ben 2200 kat. holdat ültetett be szőlő-

vel. Az 1901. évi statisztikai kimutatás szerint már a vármegye több mint 120 községében szőlő termett, s az összes szőlőterület meghaladta a 25 000 kat. holdat.²⁶ A szőlészet, s általában a vármegye mezőgazdaságának fejlesztésében jelentős szerepet játszottak a földműves iskolák.

Vidékünkön több évszázados hagyománya van az állattenyésztésnek, többek között erről árulkodnak a XVI–XVII. században készült térképek, amelyek Szabadka közelében háziállatokat ábrázolnak. Majd a dunai és a tiszai határőrvidékek háztartásainak állattartásáról vannak részletesebb adataink, amelyekből kitűnik, hogy a XVIII. század elején leginkább juhot, kecskét, szarvasmarhát és lovat tenyésztettek.²⁷ A későbbi történeti korszakokban azonban nem tekinthető kiegyensúlyozottnak az állattenyésztés, sőt a XIX. században (főként 1848 után) annak visszafejlődéséről beszélhetünk.²⁸ Bács-Bodrog vármegyében az 1828. évi összeírás összesen 42 977 szarvasmarhát, 118 282 juhot, 20 390 sertést, 18 kecsét és 67 948 lovat jegyzett.²⁹ Viszont Bácskában 1870-ben 139 995 lovat (négyzetméter-földenként 782) és 123 050 szarvasmarhát (négyzetméter-földenként 688), valamint négyzetméter-földenként 3534 juhot és 855 sertést tartottak számon. A mezőgazdasági termények konjunktúrája arra készítette a parasztságot, hogy a megkapott legelőjét felszántsa, s néhány évtizedre volt szükség, hogy a jószágtenyésztés némi színvonalat érjen el. A vármegyében az 1900-as évek elejétől már igen figyelemreméltó eredmények születtek a ló-, szarvasmarha-, sertés- és baromfitenyésztés terén.³⁰ Annál is inkább, mert az állategészségügy fejlesztésére egyre nagyobb gondot fordítottak.

Legnagyobb részét a kincstár tulajdonát képező vármegyei erdőterületek az 1800-as évek végétől fokozatosan csökkentek. Az 1894. évi adatok szerint Újvidékhez 7602 katasztrális hold, Szabadkához 9510 kat. h., Bajához 268 kat. h., a vármegye többi területéhez 69 392 kat. h. erdő tartozott. Bács-Bodrog vármegye területét tehát összesen 86 772 kat. hold erdő borította, ami a vármegye területének négy és fél százalékát tette ki.³¹ Az 1900-as évek elején a vármegye erdőségének kiterjedése már csak 66 466 kat. hold volt, de ebből Szabadkára 13 613 kat. h. jutott.³² A futóhomoki erdők Bács-Bodrog vármegye észak-északnyugati részében terültek el, a földművelésre kevésbé alkalmas buckákon. Ennek ősfája a fehér nyárfa, s csak az 1806. évi helytartótanácsi rendelettel honosították meg a buckákon a fekete és kanadai nyárt,³³ majd néhány évtizeddel később kisebb-nagyobb mennyiségben akác-, tölgy-, fekete-fenyő-, nyír-, kőris-, juharfacemetét telepítettek. A vármegye erdőségét az 1879. évi törvény értelmében a szegedi erdőfelügyelőség ellenőrizte. A védőerdőket kijelölték és azokat rendszeres gazdasági üzemtervek szerint kezelték.³⁴

A vármegyében már az 1840-es években meghonosították a selyemhernyó-tenyésztést. Az 1880-ban újjászervezett Országos selyemtenyésztési felügyelőség intézkedései folytán 1880 és 1894 között 326 022 eperfát ültettek a közutak mellé. Amíg 1880-ban a vármegye négy községében 76 család tenyésztett selyemgubót, 1894-ben már 129 községben 27 310 család üzte e foglalkozást, s 387 383,72 kg-mal az ország össztermelésének 1/3-át termelte.³⁵ 1907-ben a vármegye 128 községének 21 406 családja 433 775 kg selyemgubót tenyésztett,³⁶ s átlag egy termelőre 41 korona 15 fillér jutott.

Méhészettel sok évszázada foglalkoznak a megyében. Az 1699. évi összeírás 2804 méhkast tüntet fel.³⁷ Jóval később, miután a legelőket és réteket feltörték, az erdőket pedig nagymértékben kiirtották, hanyatlott a méhészet. Érezhetően az 1900-as évek elejétől.³⁸

A halászatot is ősi foglalkozásként tartjuk számon vidékünkön. A megyében elsőként Apatin kapott céhszabadalmat a hálófonaásra 1770-ben, míg a község 1830-tól, Futak pedig 1826-tól halászati céhprivilegiummal dicsekedhetett.³⁹ A különböző ármentesítő társulatok létesítésével, a mocsarak és tavak lecsapolásával, a hajózás beindításával megváltoztak a halászati körülmények.

Jelentős tevékenységet fejtett ki a Bács-Bodrogh megyei Gazdasági Egylet. Az 1871-ben készült alapszabály így rögzítette az egylet feladatát: „A mezei gazdaság minden ágának okszerű fejlesztése, s ez által a közbiztonság előmozdítása Bács-Bodrogh vármegye területén.” Többek között termény- és méhészeti kiállítást Szabadkán, állattenyésztési kiállítást Zomborban, szántó- és ekeversenyt Kulán, Palánkán és Bács-Almásán tartott. Majd az 1880-as és 90-es években Topolyán, Palánkán, Ó-Becsén és Zomborban gazdasági gép- és eszközkiallítással egybekötött szántó- és ekeversenyt, sorvetőgép versenyt, virág- és kertészeti kiállítást, baromfi-, szarvasmarha-, juh- és sertéskiallítást, termény-, gyümölcs- és vadászati kiállítást rendezett.⁴⁰ 1903-ban megalakult a Bács-Bodrogh Vármegyei Gazdaszövetség, amely a nyugati marhafajta tenyésztésének a meghonosítását, a tejgazdaság fellendítését, a szabadkai vajközpont megerősítését szorgalmazta. 1905-ben azonban a Gazdaszövetség és a Gazdasági Egyesület egybeolvadt, amely azt eredményezte többek között, hogy nem sokkal később már 30 tejszövetkezetet és 62 tejesarnokot jegyeztek a vármegyében.⁴¹ Az újonnan alakult egyesület ezután virágkorát éli, továbbra is a mezőgazdaság valamennyi termelési ágának és az állattenyésztés fejlesztését irányozta elő. Gazdaköröket alakítanak, amelyeknek száma 1908-ban már elérte a negyvenet. Közben (1905-ben) megalakult a Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezet, amely szociális vonatkozásban is jelentős, hiszen a kivándorlás megfékezése céljából háziipari tanfolyamokat és szövetkezeteket alakított.⁴² 1907-ben már a húszat is meghaladta a háziipari szövetkezetek száma a vármegyében.

Szabadka mezőgazdaságát folyamatosabban a török hódoltság utáni időkből követhetjük nyomon. A város 1686-ban katonai őrhelyé vált, ahol az ide telepedett szláv lakosság teljesített szolgálatot. Ők a szántás-vetés helyett inkább a marhatartást helyezték előtérbe. De már az 1702. évi kimutatásból kitűnik, hogy Szabadka 1969 lélekszámú lakossága ökor-, ló-, tehén-, juh-, disznótenyésztéssel, méhészetel, búza-, árpa- és zabtermeléssel foglalkozik.⁴³ Az 1702-ben megszervezett tiszai határőrvidék keretében levő Szabadkára és tizenkét nagy kiterjedésű pusztájára a következő történeti korszakokban mind több mezőgazdasági vonatkozású adatra bukkanhatunk. Vagyis amikor a határőrvidék felosztásával az egész terület polgári jelleget ölt és a város 1743-tól szabadalmazott kamarai mezővárosként a vármegye joghatósága alá került, majd amikor 1779-től szabad királyi városként még erőteljesebben fejlődött tovább. Azonban gazdasági virágkora mégis a kiegyezés (1868) időszakától jegyezhető.

Még mielőtt rátérnénk Szabadka dualista kori mezőgazdaságára, hadd fűzzük az elmondottakhoz, hogy a város határőrvidéki korszakának szőlőtermelési adatait is számon tartjuk, de a későbbi században a hatóság mindinkább a legelő és szántóföld rendezésére fektette a fő hangsúlyt. 1747 elején a városi tanács és a választott polgárság elhatározta, hogy az egész szántó- és kaszálóföld területét felméri,⁴⁴ majd később az egyes legelőket (járásokat) kijelölik és kiosztják, a szántóföldeket elkülönítik. 1780-ban a tanács kihirdette, hogy a polgárok öt osztályba osztva csak 100–800 lánc földig kaphatnak.⁴⁵ Az olcsó és jó föld sok vidéki és főrangú birtokost csábított. Terjedelmes földbirtokot vásárolt Szabadka környékén Redl Ferenc udvari kamarai referendárius, báró Orczy, Kászonyi Ferenc Bács vármegyei főjegyző, Kereszturi József udvari ágens, gróf Orsics stb. Majd Ürményi Mihály, Gludovác József és Scultety Ferenc kamarai tanácsosok (biztosok) intézkedtek, hogy a szegényebb osztály, a házas zsellérek is néhány lánc földhöz jussonak, de tartottak a termés heted-részét a városnak beszolgáltatni.⁴⁶ Itt említjük meg, hogy a város ügynevezett keleti és nyugati ugarai közül évenként csak az egyiket vetették be, addig a másik pihent, ugarban maradt. – Egy 1788. évi összeírás szerint a város 510 földbirtokosa 72 040 lánc földbirtokkal rendelkezett. Az 1840-es évek felmérései pedig azt mutatják, hogy a város összes földbirtokterülete 132 741 láncot vagy 165 927 kat. holdat tett ki, s ebből többek között a szőlő 3744, az erdő 7030, a legelőben levő szántóföld 3820, a legelőben levő kaszáló 820, a tiszta közlegelő 21 291, a tavak, mocsarak és nádasok 1451 lánc.⁴⁷

Szabadka mezőgazdasági fejlődése csak a Bach-korszak utáni időszakban mutat fel látványosabb eredményeket. A polgármesteri jelentés szerint 1867-ben a város lakosságának létszáma 62 690 fő.⁴⁸ Az épületek száma 8707. A művelt föld 106 458, rét 5922, vízfelület 1813, műveletlen föld 9314, erdő 8137, legelő 28 141, az utak 1392 holdat tesznek ki. Termények: búza, rozs 35 486 hold (531 090 pozsonyi mérő), árpa, zab 51 632 (1 032 640 pozsonyi mérő), kukorica 17 740 (141 920 pozsonyi mérő); burgonya 1600 (48 000 pozsonyi mérő), dohány 560 (3200 mázsa), szőlő 3600 hold (54 000 akó bor). A város főképp Baján és Szegeden értékesíti terményfőlöslegét. Azonban a kereskedelem is nehézségbe ütközik, mivel a rendkívüli aszályos évek tovább tartanak. 1866-ban az ínségi bizottmány felirattal fordul a kormányhatósághoz a katonai adóvégrehajtás megszüntetése ügyében „... az annyi csapás és nélkülözés után kimerült alsóbbrendű néposztály sorsa iránti tekintetből, és azon okból is, ne hogy e város területe az inségfokozta kétségbeesés fenyegető kitörésének szomorú színhelyévé süljedjen . . .”⁴⁹ A gazdasági szék 1868. január 27-én harminc lánc földet csicsókatermelésre jelöl ki. A földet díjmentesen adja ki magánosoknak. A hatóság ily módon igyekszik megkötni a futóhomokot, valamint támogatást nyújtani a szegény sorsúaknak.⁵⁰

A dualizmus időszakában a társadalmi élet úgymond minden területén felgyorsulnak az események. Dolgozatunk elsődleges célja ezúttal adatokat szolgáltatni, inkább a felkutatott eredmények közrebocsátása, mintsem Szabadka mezőgazdaságának és állattenyésztésének elemző, mélyreható prezentálása.

Mielőtt témakörökre szűkítenénk írásunk, hadd közöljünk általános vonatkozású, többnyire levéltári adatokat.

Kertész Nándor tanácsnok 1870. szeptember 4-én arról tudósít,⁵¹ hogy Szabadka határának nagy kiterjedése lehetetlenné teszi az évi terméshezam

pontos megállapítását. Tudniillik számos gazda valahol a városban lakik, s a tanyán tartózkodó cselédek megbízható adatokat nem szolgáltathatnak. Azonkívül sok haszonbérelő vidéken tartózkodik és szállásaik lakatlanok. A tanácsnok ellenben megadja a város egy-egy pusztájának, ugarának földmennyiségét. Eszerint Szabadkához összesen 86 979 láncc, illetve 108 723 (1200/1600) kat. hold szántóföld tartozik. Viszont Kertész Nándor tanácsnok 1873. június 4-i kimutatása⁵² szerint Szabadka összes szántóföldterülete 106 447 hold és összes földbirtokosainak száma 6287. A szántóföld-tulajdonosok megoszlási arányszáma ekkor: 3 holdig 1573; 3–6 holdig 777; 6–12 holdig 758; 12–24 holdig 658; 24–36 holdig 347; 36–50 holdig 175; 50–100 holdig 226; 100–200 holdig 116; 200–300 holdig 19; 300–400 holdig 14; 400–500 holdig 15; 500–1000 holdig 15; 1000–2000 holdig 3 birtokos. A szántóföld-tulajdonosok létszáma 4696. – Csak nagy nehézségek árán művelhette földjét a lakosság. Az idős, beteges földművesek tömege fiúgyermekük részére kivételes nősülési engedélyért folyamodott a városi hatósághoz, hogy könnyítést nyerjen a katonai szolgálatra való beidézéskor, valamint azért, mert a fiatal menyecske személyében új munkaerővel gyarapodott a család.⁵³ A hatalom is tudja, hogy nincs minden rendjén, s már 1870 márciusában a földművelés, ipar és kereskedelmi minisztérium elrendeli „az ország déli részei javára egy gazdasági tanintézet” létesítését.⁵⁴ A városi közgyűlés erre Magyar Imre elnökletével bizottságot alakít és részletes jelentést küld a leendő gazdasági tanintézetről. A bizottság véleménye szerint a kezdeményezés azért fontos, mert elősegítené az elmaradott földművelés leküzdését és egyben serkentené a korszerűbb gazdálkodást. Szabadkán a cél megvalósítására a város déli részét, az ún. Gabrits-töltés melletti 19 hold szántóföldet, valamint a szomszédságban levő több mint száz hold bajnáti földterületet (a faiskolával együtt) jelölik ki. A mintagazdaság megvalósítása érdekében ezenkívül igényt tartanak a bajmaki plága 500 hold földjére és a buckai szőlők közelében fekvő 400 hold erdőre, valamint a gazdasági épület felépítésére is. A gazdasági tanintézetet legalább 150 vidéki és 100 helybeli ifjú látogatná, természetesen kormányhatósági anyagi támogatással. A szabadkai közgyűlés elfogadta az intézet felállítására tett indítványt.

Szabadka határának legnagyobb része szántóföldekből állt, amelyek a városi lakosság fő jövedelmi forrását képezték. Ugyanis a város ez idő tájt – de még később is – fejletlen iparral rendelkezett, s a lakosság többsége (az iparoság is) inkább földbirtokba fekteti vagyonát. Az 1870. évi összeírás adatai szerint a 14 éven felüli 37 019 létszámú lakosból 17 ezer a férfi, s közülük 15 873 egyén foglalkozott őstermeléssel.⁵⁵ A város 1873. évi jövedelme saját ingatlan birtokából 382 197 forint és 99 krajcár,⁵⁶ de a hasznavehetetlen terület 6075 kat. holdat tett ki.⁵⁷ Egy 1865. évi polgármesteri tudósítás szerint a város határában még 13 286 hold föld feküdt parlagon.⁵⁸ Az 1870-es évek elejétől a szabadkai hatóságot egyre jobban foglalkoztatta a város környékén parlagon fekvő szántóföldek és beltelkek sorsa. Ezért az 1874. évi költség-előirányzatban mutatkozó közel 90 ezer forint hiány fedezésére szigorú intézkedéseket foganatosítanak. Döntés születik a közlegelő használati díjának emeléséről, a város környékén parlagon fekvő szántóföldek és beltelkek örök áron való eladásáról, 250 lánccnyi szőlőművelési terület kijelöléséről, újabb adók kivetéséről stb. Azonkívül a minisztérium kölcsönök folyósításával óhajtja megoldani a kérdést, a hiány fedezését.⁵⁹

Az aszályos éveket követőleg a szabadkai lakosság is további természeti csapásoknak volt kitéve, s a pénzügyminisztérium elhatározta, hogy felmenti a földadó fizetésétől mindazokat a birtokosokat, akik az árvíz által károsultak.⁶⁰ Az 1872. május 13-án készült jegyzéken 89 szabadkai földtulajdonos neve szerepel. Erre az országos gazdasági egyesület másképpen is igyekszik a gazdákon segíteni. Ugyanis a különféle elemi csapások által sújtott földbirtokosokat a mezei kihágások szintén érzékenyen károsítják, s ezért indítványozza a mezőrendőrségi törvény kidolgozását. A szabadkai hatóság 1874 közepén megküldi a minisztériumnak a mezőrendőri szabályzatot, valamint az ugarföldek és szőlő felfogadásáról szóló jegyzőkönyvmásolatot.⁶¹ Ez idő tájt a több évig tartó mostoha éghajlati viszonyok és a terméshozam csökkenése következtében általános pénztelenség köszöntött be; a gazdálkodók csak nehezen tesznek eleget adókötelezettségüknek, sokan adóhátralékaikat sem törleszthetik.⁶² Másrészt a város toleranciájának, vagy talán hanyagságának tulajdonítható, hogy a lakosság – valószínűleg életösztönüktől vezérelve – „minden kérdés nélkül” pl. a hajdújárás erdőből több láncnyi területet kihalított, felszántott és a ludasi kertészeknek burgonyatermelésre bérbe adott.⁶³ A városi tanács 1875. április 15-i jegyzőkönyvi kivonata fényt derít a közállapotokra.⁶⁴ Itt Mukits János polgármester előadja: „. . . miszerint a közadók befizetése a lakosság részéről jelenleg feltűnő csekély mérvben foganatosítatik oly annyira, hogy e folyó 1-től 15-ig csupán 5000 ft. szedetett be, ennek oka azonban leginkább a mostani általános pénzhiányban keresendő, mivel köztudomású tény az, hogy a termelők a gabona kereskedés és kiviteli forgalom teljes szünetelése mellett annyi pénzt sem képesek összeremteni, a mennyi saját családjuk fenntartására és mezőgazdaságuk kezelésére okvetlenül szükséges, – e város tanácsának azonban eme nehéz körülményekkel szemben is kötelessége mindazon intézkedéseket megtenni, melyek szükségesek arra nézve, hogy az államkincstár e tekintetbeni érdekei lehetőleg előmozdíttassanak . . . a késedelmes fizetők ellen a törvényes végrehajtási eljárást egész szigorral foganatosítani, továbbá indítványozza, miszerint a közgyűléshez javaslat teendő az iránt, hogy a jelenlegi nehéz viszonyok miatt az adóvégrehajtási eljárásnak legalább is a jövő aratásig leendő felfüggesztése a m. kir. pénzügyminisztériumnál kieszközöltessék.” – A statisztikai kimutatás szerint 1875-ben a szabadkai határ kiterjedése 165 513 hold. Ebből szántó 106 425, kaszáló 5919, szőlő 3627, erdő 8137, legelő 28 141, nádas 766, futóhomok 11 324, víz 740, belső telek 434 holdat tett ki.⁶⁵ A búza mázsájának átlagára kb. 15, a kukoricáé közel kilenc forint volt.⁶⁶

1876 elején mozgalom indult a Kisbirtokosok Országos Földhitelezetnek megalakítására.⁶⁷ Ez időszerű immár, mert „kétségbeejtő” volt a kisbirtokosok helyzete: hitelt nehezen kaphatnak, hacsak nem a vidéki takaréktól, vagy az uzsorától. Szabadka már az ország egyik legnagyobb mezőgazdasági városa és ha évekig nincs termés, akkor a kisbirtokos – hitelforrás hiányában – kénytelen az uzsoráshoz folyamodni és „ez manapság megölköje minden mezőgazdaságnak”. Az uzsora kérdése a későbbiekben is foglalkoztatta a közvéleményt. A Bácskai Ellenőr 1881. június 19-i száma átveszi a Magyar Pénzügy cikkét, amely felteszi a kérdést: „Miért van uzsora?” A szerző megállapítja, hogy a birtokososztály létszámának csökkenését több tényező befolyásolja: az elemi csapások, a termelés drágasága, a termények csekély értékesítési lehe-

tősége, legfőképpen azonban a hiányos hitelrendszer, melynek folytán a gazda nem juthat olcsó hitelhez és birtokát nem szerelheti fel kellően. A kölcsönök kamata olyan magas, hogy a kisgazda a hitelező haszonbérletjévé vált. A földhitelintézet kölcsöne a legolcsóbb, majd az osztrák–magyar banké, ám legdrágább a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetének kölcsönkamata. Utóbbi 300–600 forintig nyújt kölcsönt öt és fél százalékos záloglevelekben. A jelzálogos kölcsönt 67 félévi törlesztésre adják. Az osztrák–magyar bank háromféle záloglevélben ad kölcsönt, de kétezer forintnál kisebb hitel nem folyósítható. A magyar földhitelintézetnél kétféle záloglevélben vehető fel kölcsön.

Az 1879. augusztus 31-én alakult Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetével kapcsolatban elmondható, hogy Szabadka tízezer forint alapítványi összeggel járul hozzá az intézet megszilárdításához.⁶⁸ Alapszabályainak első paragrafusá kimondja: „... célja a kisebb földbirtokosoknak olcsó hitelt szerezni, áll egy Budapesten székelő központi intézetből, melynek szövetséges társai, illetőleg közvetítő közegei (külszervei) az országszerte alakítandó mezőgazdasági előlegegyletek és a központi intézettel szövetségbe lépett már fennálló részvénytársaságok, szövetkezetek és gazdasági célok előmozdítására alakult egyesületek.”

Az 1880-as évek végéig a kormányhatóság gazdasági törvényhozása igyekezett a mezőgazdaság fejlesztését támogatni. Azonban az 1876-ban hozott uzoratórénnyel kissé romlott a hitelezés, s a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetete sem változtatott sokat a helyzeten.⁶⁹ Viszont korszerű erdő-, vízjogi és halászati törvényt hoztak. S gondoskodtak az erdőtalajvíz-gazdálkodásról, országos erdőkerületekről, erdőfelügyelőségekről, erdőhasználati jogokról, valamint a modern vízgazdálkodás alapelveiről és a halállomány védelméről. Azután az 1880-as években megszervezik az állategészségügyi és állatorvosi szolgálatot, a járványok elleni hatékonyabb védekezést, az állatbehozatal szigorúbb egészségügyi ellenőrzését.

Mielőtt tovább kísérnénk a történeteket, tekintsük át Szabadka több évi terméshozamát. 1869. július 15-i hatósági terménykimutatás⁷⁰ szerint a város területén termelt tiszta búzából 164 260, kétszeresből 53 232, rozsból 17 850, kukoricából 135 240, árpából 126 856, zabból 381 012, burgonyából 10 704 pozsonyi mérő. Ezenkívül 28 800 akó borral, 29 610 mázsa szénával, 9870 mázsa sarjával, 542 öl fával rendelkezett a város. Gabonából évenként 400 000 pozsonyi mérőre tart igényt a lakosság, míg a „burgonya, bor, tűzi fa, és széna pedig mind el fogyasztatik”. A városi főkapitány a kimutatás mellé csatolta Szabadka 49 „nagyobb földbirtokosainak” jegyzékét is: 1. Id. br. Rudits József, 2. Ifj. br. Rudits József, 3. Br. Rédl Béla, 4. özv. Vojnits Alajos, 5. Vojnits Barnabás, 6. Id. Vojnits Lukács, 7. Vojnits Gábor, 8. Vojnits Sándor, 9. Vojnits Simon, 10. Vojnits Máté stb. A 49. földbirtokos özv. Szép György. Egyébként a tárgykörhöz szorosan kapcsolódik a virilisták (a legtöbb adót fizető polgárok) évtizedeken keresztül követhető névsora, miáltal a más városokkal való összehasonlításból mélyrehatóbb gazdasági következtetés vonható le.

1870. május 24-én a városi tanács tudósítja a minisztériumot a gazdasági vetemények állapotáról: a búza silány, az árpa és zab közepszerű, a kukorica kielégítő, a kevés köles gyengén fejlődik, viszont a burgonya jól mutatkozik.⁷¹ A kerti ültetvényekben és a fiatal szőlőkben is érzékeny kárt okozott a mézharmat. A téli és kora tavaszi hidegek miatt kevés gyümölcstermés várható.

1870. július 15-én a szabadkai adóhivatal megküldi terménykimutatását a pénzügyminisztériumnak.⁷² A községben kukoricából, zabból, árpából, dohányból jó, továbbá búzából, rozsból és szőlőből közepszerű, míg repceből és gyümölcsből rossz termést várnak. A város fő jövedelme a gabona. A november 5-i kimutatás⁷³ szerint a város összes területét bevetették: 14 810 hold őszi búzával (holdanként termett 5 bécsi mérő), 13 470 hold kétszeressel (holdankénti hozam 5 bécsi mérő), 4850 hold rozssal (holdankénti hozam 3 bécsi mérő), 17 560 hold tavaszi árpával (h. hozam 8 bécsi mérő), 27 900 hold zabbal (h. hozam 12 bécsi mérő), 16 100 hold kukoricával (h. hozam 7 bécsi mérő), 450 hold dohánynal (h. hozam 5 mázsa), 420 hold burgonyával (h. hozam 12 bécsi mérő). A természetes kaszáló nagysága 5800 hold, a mesterségesé 480 hold (tíz-tíz bécsi mérő hozammal). A férfiak napszáma 1 Ft 40 kr. és 2 Ft 40 kr. között mozog. A nők és gyermekek napszáma jóval kisebb.

Az 1875. évi jelentés⁷⁴ szerint a város átlagos évi középtermelése búzából 319 270, rozsból 300 000, árpából 198 000, zabból 270 000, kölesből 5000, kukoricából 432 000, burgonyából 20 000 osztrák mérő. Ezenkívül szénából 118 380 mázsa, borból szűrtek 118 000 akót, nádból lett 22 380 kéve, repce termett 200 holdon, dohány 450 holdon.

A pest–zimony vasút leendő kiépítése kapcsán készített terjedelmes kimutatás⁷⁵ arról tanúskodik, hogy Szabadka község határának területe (1600 négyszögöles holdakban) 165 513 hold. Művelési ágak szerint van szántó 106 425, kaszáló 5919, szőlő 3627, erdő 8137, legelő 28 141, nádas 766 hold, továbbá vízállás miatt használatlan 740, futóhomok miatt 11 324 hold. A belső telkek összege 434 hold. A község belterületén levő házak száma 5523, a külső határban (majorok, tanyák) 3614.

Az 1870-es országos statisztikai összeírás szerint a lakosság száma 56 323, s ez 14 851 családot tesz ki. Az értelmiségi „keresetűzők” száma 820, ezenkívül 3108 birtokost, 613 haszonbérletet, 35 gazdatisztet, 5626 szolgát, 6490 napszámot, 2874 iparost és 438 kereskedőt jegyeztek. A haszonállatok száma: 10 688 ló, 8873 szarvasmarha, 82 259 juh és kecske, 18 933 sertés. Átlagos évi középtermés (osztrák mérőben): búzából 16, rozsból 18, árpából 22, zabból 30, kölesből 20, kukoricából 24, krumpliból 40, míg szénából (font) 20, borból (osztrák akó) 4 és nádból (kéve) 300. – A „különös kérdések”-re a következő válaszokkal találkozunk: A szántóföldeknél három és részben négy nyomású rendszer „dívik”. Az ősziével bevetett forda (turmus) 1/3 részét búzával és rozssal vetették be. A községben engedélyezték a 450 hold dohány termesztését. Az 1874-ben tavasszal bevetett forda 1/4 része árpa, 1/4 része zab és 2/4 része kukorica. A repcét mintegy 200 holdon termesztik. A község 30 000 akó bort szállít Arad, Baranya és Pest megyéből (Nádudvar, Hajas, Jankovac, Császártöltés, Halas) Alsó Bácskába. Pestre nyersbőrt, gyapjút, szalonnát, zsírt, szarvasmarhát, lovat, ürüt, sertést szállít. Pestről érkezik: liszt, fűszer, nyersvas, készített bőr, petróleum, spiritusz, sör. Salgótarjánról és Mohácsról szén, Baranyából mész, Erdélyből só, Alsó Bácskából kender, Eszékéről és környékéről keményfa érkezik városunkba. Végül évente 8–10 000 mázsa toll „termeltetik”.

Fontos adatokat tartalmaz az 1876. október 13-i kimutatás.⁷⁶ Szabadka lakossága 56 300 lélek, az 1700 bortermelő birtokos beültetett szőlőterülete 2900 holdat tesz ki. A városnak négy országos vására és 104 hetipiaca van. Évi

borfogyasztás: 19 000 hl és 1000 hl must. Évi húsfogyasztás: 1500 vágómarha, 80 borjú, 10 000 juh, 3000 bárány, 500 sertés húsz kilóig, 1600 húsz kilón felül.

A későbbiek során újabb mezőgazdasági kimutatásokkal tarkítjuk dolgozatunkat. Olyan szándékkal tesszük ezt, hogy szemléletesebbé tegyük egy-egy évtized gazdasági eseményeit.

A földművelés, ipar és kereskedelmi minisztérium 1876 közepén felvilágosítást kér Szabadkától is az öntözésre alkalmas tavairól, valamint folyóvizeiről és az esetleg öntözhető földterületeiről.⁷⁷ Erről a városi főmérnök ad részletes jelentést,⁷⁸ amelyből többek között kitűnik, hogy a nagyréti kaszáló álló víz (mocsár) volt, de 1863-ban lecsapolták és azóta jó minőségű kaszálóként használják. A Körös-érnek a Ludasi-tóig terjedő szakaszát a csatornázás által mentesítették az árvizektől. „Öntözött térség Palits tó mellett Pénzes Pál földjén a Tukki ugarokban mintegy 5 holdnyi terület . . . az öntözés lóhajtó gépezettel emeli vizét a Palics tóból; megjegyzem miszerint Palits, Ludas és Kelebia tavakból az öntözés eshetőleg csak is emelő gépekkel lesznek eszközölhetők” – jelenti a főmérnök.

A minisztérium újabb, 1878 végén megküldött körirata szintén hangsúlyozza az öntözés (irrigatio) jelentőségét és bőséges összefoglalót ad a mezőgazdaság, valamint az állattenyésztés kérdéseiről.⁷⁹

Rácz Vilmos a Szabadkai Közlöny 1876. július 23-i számában Szabadkával kapcsolatban azt írja, hogy még ezer láncos parasztgazdája is van a városnak, s földbirtokosainak száma kb. 35 000-re tehető. Szerinte fejletlen mezőgazdaságú városnak nem lehet fejlett ipara és kereskedelme. A gazdasági egyesületek létesítése elkerülhetetlen. A lap október 22-i számában arról hallunk, hogy Bácsmegeye egyes községeiben működnek már a gazdasági egyletek, Szabadkán ez annál is inkább időszerű, mert nagyszámú birtokossal rendelkezik. „Minő szép működési tere nyílt volna e gazdasági egyletnek például a múlt nyáron is, midőn először kezdett gazdaközönségünk egy része cséplőgépekkel csépelteni, de a melynél nagy bizalmatlanságot keltett azon körülmény, hogy beszerzett gépei rosszak voltak” – jelenti a Szabadkai Közlöny említett száma, s hozzáfűzi, hogy a gazdasági egylet megalakításával nagyobb lehetőség nyílna egy földműves iskola létesítésére is, amelynek létrehozását már indítványozták. Majd 1877. június 21-én a szabadkai városi közgyűlés helyt ad Magyar Imre, a Bács-Bodrog megyei Gazdasági Egylet elnöke kérelmének, hogy Szabadkán a „város és megye gazdasági érdekeinek fejlesztése szempontjából” gazdasági: termény-, gép- és állatkiállítást rendezzen augusztus elején.⁸⁰

1879. június elején a magyar gazdák Székesfehérvárott tartották II. országos értekezletüket (az elsőt 11 évvel korábban tartották), amelyen többek között az alábbi határozatokat fogadták el:⁸¹ önálló földművelési minisztérium alakítását, egy országos gazdasági tanács felállítását, minden megyében gazdasági egyesület alakítását, a gazdasági kongresszusok évenkénti megtartását, a gazdasági rendszerváltoztatást (illetőleg a nyerstermények értékesítését), a gazdaság különböző ágainak fejlesztését, törvényhozási intézkedéseket. – A megküldött terjedelmes határozathozatalból arról értesülhetünk, hogy a mezőgazdaság fejlesztése tekintetében gyökeres változtatásokat kell eszközölni, hiszen a gabonatermelés tekintetében évről évre fenyegetőbb a külföldi konkurencia. Az állattenyésztés újbóli felkarolása érdekében a gazdának arra kell törekednie, hogy gazdasági területének legalább egyharmadát (ideértve a kaszálókat,

a szálás és gumós takarmánytermőtereket, a természetes és mesterséges leelőket) takarmánytermelésre fordítsa. Szükséges az alapfokú gazdasági ismeretek, a gyakorlati oktatás kiterjesztése. Serkenteni kell a bortermelést, valamint a gazdasági egyesületek által létesítendő tejtermelő és értékesítő szövetkezeteket, közraktárak felállítását, a biztos piac létrehozását stb. Tarthatatlan állapotot a gazdasági cselédeknek különböző vidéken, különböző időben történő felfogadása. A mezőgazdasági ipar és segédipar fejlesztése érdekében szükséges megadni az állami adómentességet. Célszerű a mezőrendőri törvény alkotása, az 1875. évi földadó szabályozásáról szóló törvénycikk módosítása. A marhatenyésztés fejlesztése érdekében szükséges az apaállatok tartása és a törvény által való szabályoztatása, s általában az állategészségügy rendezése. És a belvizek levezetéséről szóló 1874. évi törvénycikket is meg kell változtatni, társulatok alakítását kell szorgalmazni . . . A szabadkai hatóság úgy döntött, hogy mindenképpen támogatja a gazdák II. országos értekezletén hozott határozatait. Közben (1878. július 6.) a minisztérium jóváhagyja a város „hernyók és kártékony rovarok kiirtásáról” készített szabályrendeletét, amelynek 3. §-a kimondja: „A kapitányi hivatal tartozik öröködni a felett, hogy a hernyóirtás az illető lakosok vagy határbeli birtokosok által szigorúan teljesítésék . . .”⁸² A szabályzat elkészítése ekkor már egyik legsürgősebb teendő volt, hiszen a kártékony rovarok és egyéb növénybetegségek nagymértékben elterjedtek, s a lakosság nem sokat tesz megfékezése érdekében. Annak ellenére, hogy a minisztérium körleveleiben gyakran figyelmezteti a gazdákat,⁸³ sőt írásban megadja az utasításokat miként (milyen vegyszerekkel) kell felvenni a harcot pl. a vértetű, búzarozsda, filoxéra, kolorádóbogár stb. ellen. Azonban a szabadkai közigazgatási bizottság nincs megelégedve az elért eredményekkel és 1879. május elején többek közt ezt jelenti a városi tanácsnak: „Kiszámíthatatlan a kár, melyet különféle rovarok, férgek és apró állatok a vetések kertek és erdőkben majd évenként okozni szoktak . . . A kártékony rovarok fáradhatatlan pusztítói a madarak . . . mégis a gyermekek s a rövidlátó emberek százféle módon igyekeznek azok számát kevesbíteni, minek szomorú következménye a kártékony rovarok túlságos elszaporodásában jelentkezik. Ugyanazért felhívatik Szabadka sz. kir. város tekintetes Tanácsa, miszerint a madarak elfogdosását, a madár fészkek és tojások ki- vagy beszedését minden módon megakadályozni igyekezzék.”⁸⁴

Mind nagyobb erőfeszítéseket tesznek – kormányhatósági befolyásra – a mezőgazdaság eddigi állapotának megváltoztatására és új útjának lefektetését készítik elő. A Bácskai Ellenőr 1881. augusztus 28-i és szeptember 4-i számai hosszasan boncolgatják (a Magyar Népvilágból átvett írás!) a mezőgazdaság kérdéseit, a valós tényállást, a tennivalókat. Az ország legfőbb bevételi forrása a mezőgazdaságból származik, de a gazdák közötti társulási szellem még mindig hiányzik, holott máshol „észleljük a társulás szükségét s a munkások, ipar, kereskedelem, tudomány terén mindenütt törekednek az erők csoportosítása által nagyobb és nagyobb eredményeket vívni ki” – írja a lap. Ezután arra hívja fel a figyelmet, hogy a mezőgazdaság hanyatlása a megyékben létesítendő gazdasági egyesületekkel gátolható meg. Ezáltal a szegény ember drágábban tudná értékesíteni gabonáját, s az egyesületek nem az alkuszokkal, hanem a nagyobb kereskedőkkel lépnének összeköttetésbe. A mezőgazdaság hanyatlásának fő oka a baromfitenyésztés fejletlensége. Azelőtt nem volt ritkaság a 4–8

ökrös gazda, de „(. . .) már elfogyott ezek száma, a mi kettős kár, először kevés a trágya, másodsor kiapadt a mezőgazda mellékjövedelmének – mely sokszor a fő jövedelmét fölülmúlta – forrása. Keressük az okát. – Tény hogy a tervekben elhamarkodott legelő-felosztás okozta e rohamos sülyedést. Itt, hol oly sok föld van, az istállón tartásnak . . . nincs értelme, haszna” – érvel a cikk szerzője, s végül megállapítja, hogy a szegény kisbirtokos nem fejlesztheti a lótenyésztést sem, mert azt az állam vette kezébe, s a legolcsóbb fedezetetés 5 forintba kerül. Nincs elég legelő és „újszerkezetű” gazdasági eszköz. A kor igénye: kevés erővel sokat végezni. Elengedhetetlen tehát a gazdasági szerszámok megismertetése, terjesztése, s a kisbirtokosoknak részletfizetésre való eladása, a szakkönyvek meghonosítása és a mezőgazdasági előadások tartása.

Úgy látszik, a történések felrázzák a birtokosok egy részét. 1885 folyamán az országos kiállításon Szabadkáról összesen 140 kiállító vett részt, s közülük 101 kitüntetésben részesült: a tenyészállataikért, mezőgazdasági szakoktatásért, gyümölcsstermelésért, iparcikkekért, alkoholfélékéért, kisipari termékekért, a nevelés és közoktatás, az állattenyésztés stb. terén kifejtett munkáért.⁸⁵ Hozzáadjuk, hogy Szabadka a későbbiek során is kapcsolatban volt a kiállítások szervezőivel. Az 1896. évi „ezredéves kiállítás”-ra készülve a közgyűlési határozatból kitűnik, hogy Szabadkát nem ipari, hanem „kiváló mezőgazdasági tényező”-ként tarthatjuk számon.⁸⁶ A városi hatóság 1904. március 17-én határozatot hoz arról, hogy 1905. augusztus 20. és szeptember 10. között Pálicson tartják a Bács-Bodrog megyei ipari és mezőgazdasági kiállítást, állatkiállítással és állatdíjazással összekötve.⁸⁷

Visszakanyarodva az eseményekhez, megemlíthetjük, hogy a város igyekezett kiszélesíteni a mezőgazdasági termelést. 1885 augusztusában indítványozták, hogy Ludas, Tompa és Kelebia pusztákon ismét engedélyezzék a dohánytermelést.⁸⁸

A sajtó a mezőgazdaság számos kérdésével ismerteti meg az olvasót. A Bácskai Ellenőr 1886. február 14-i száma Mezőgazdasági viszonyok címmel szót ejt az intenzív és extenzív gazdálkodásról. A gazdák az alacsony árak miatt csaknem veszteséggel dolgoznak; olcsó munkára és tőkére lenne szükségük. Gazdasági hitelszövetkezeteket kell létesíteni. – A Bácskai Ellenőr 1886. április 18-i száma Freudenberg Márk, a budapesti kereskedelmi és iparkamara kültagjának jelentését közli a lefolyt évről. Szabadka és környékének lakossága túlnyomórészt földműveléssel és marhatenyésztéssel foglalkozott. A búza-termés 1884-ben gyenge volt, 1885-ben bővebben termett, de ára – csakúgy mint a szarvasmarhái és sertésé – alászkökött. Ilyen viszonyok mellett nem fejlődhetett az ipar és kereskedelem. A bizalmatlanság fokozódott, a hitelgyengülés és megvonás következtében a bukások egymást követték, a terményeket majdnem 40%-kal olcsóbban árusították, a vállalkozó szellem egészen „lehangolva” volt. A Bácskai Ellenőr 1880. május 13-i száma Tarnóczy Gusztáv mezőgazdasági gépcsarnokával kapcsolatban többek közt azt írja: „Korunk egyik jelszava: »Gyors haladás!« Illik-e nagyjelentőségű jelszó mezőgazdaságunkra is, amely a legutóbbi félszáz év alatt jobban fejlődött, mint azelőtt fél-ezredév folytán. S ezt a mezőgazdasági gépek alkalmazásának köszönjük! Kiváltkép az utolsó két évtized találmányai csodálatot-keltők e téren.” De még mindig lemarad az ország a fejlett európai államoktól. Tarnóczy gépcsarnokában nyugatról behozott mezőgazdasági gépek részletfizetésre is vásárolhatók.

A Bácskai Ellenőr 1888. június 17-i számában Szobonya Bertalan azt fejtegeti, hogy miként termelhetnek a kisgazdák többet és jobbat. Ez a talaj helyes megművelésével és a vetőmag tökéletes alkalmazásával érhető el.

Az említett lap június 24-i száma felhívja a gazdák figyelmét egy új találmányra, a temesvári Saxl testvérek által két évvel korábban létesített „Első cs. és kir. szabad koncentrált marhatrágya-gyár” telepének termékére. „A föld leglényegesebb segítője a mezei termelésnek . . . a föld rendszeres trágyázása . . . Különösen a mintagazdaságok azok, melyek eddig műtrágyát használtak és azt most a temesvári gyárnak koncentrált állati trágyájával pótolják . . .” – írja a lap és hozzáfűzi, hogy a Saxl-féle trágyának sok előnye van a közönséges műtrágyával szemben.

Az aratás kapcsán figyelemreméltó cikket közöl a Bácskai Ellenőr 1888. július 1-jei száma: Amerika óriási mezőgazdasági túlermelése érezhető a magyarországi piacokon is; olyan olcsón adja gabonáját, amellyel a hazai mezőgazdaság nem konkurálhat. Ezért a búzatermelés helyett az állattenyésztésre és a gyümölcsészetre kell fektetni a hangsúlyt. Annál is inkább, mert kilátástalan a hazai malmok helyzete is.

A kataszteri felmérések szerint Szabadka határának legnagyobb részét a szántóföldek teszik ki, amelyek a lakosság jövedelemforrását képezik. Az ipar még eléggé fejletlen, s a lakosság többsége földbirtokba fekteti vagyonát. Földjeiket maguk művelik, vagy pedig kiadják hasznobérbe.⁸⁹ Az 1870. évi népszámlálás adatai szerint közel 16 ezer, az 1880. évi összeírás pedig azt tanúsítja, hogy majdnem 14 ezer egyén foglalkozott őstermeléssel. Sokáig az iparos osztály is nagyrészt a földművelést űzte, de a vasútvonalak létesítésével felgyorsul Szabadka városiasodása.

A város határában levő 160 ezer katasztrális hold termőföldnek kétharmad része szántóföld és ezt a legelő rovására folyton szaporították. Egy 1865. évi polgármesteri jelentés szerint a város határában 13 286 hold műveletlen föld volt, az 1880-as években végzett kataszteri felmérés már csak 5193 hold nem termő földet említ.⁹⁰ Régen a legelőből csak annyit szántottak, amennyire a családnak szüksége volt. Később már kereskedésre is termeltek. Eleinte a bajai vásárra vitték a gabonát, utána helyben is eladhatták a fővárosi malmok és kereskedők részére vásárló helybeli gabonakereskedőknek (1887-ben számuk 12-re tehető) vagy a gőzmalmoknak. A lakosság a búza- és a kukoricatermelésre fektette a főhangsúlyt. A szegények egy-egy láncc földet, vagy egy-két kapa homokot bérelhettek. A pusztákon váltógazdálkodás folyt: ugyanazon a földön évenként más növényeket termesztettek, ill. mindig csak a föld egyik felét vetették be, míg a másik ugarban pihent. Azonban 1859-ben a szabadkai közgyűlés – az új törvény értelmében – megengedte az ugarokban is a termelést, s e szabad földművelés következtében felélénkült a kertészkedés és szaporodik a szállási, tanyai épületek száma.⁹¹ A földműves munkákat a szegények 2–3 lóval, a gazdagabbak nagyszámú ökörrrel, lóval, sőt gépekkel is végzik. Vojnics Antalnak már az 1860-as években volt gőzcséplőgépe, míg Szárics Károly és Törlei Bálint aratógépekkel is rendelkeztek.⁹² A cséplőgéptulajdonosok számának növekedésével csökken a lovakkal való nyomtatás gyakorisága. Ekkortájt a legnagyobb földbirtokosok voltak: báró Redl, a Vojnicsok (Lukács, Jakabné, Sándor, Simon, Gábor), azután Geiger Adolf, Vermes Gábor stb. Képzett és buzgó gazdák voltak ezenkívül Magyar Imre és György, Szárics Károly,

Lénárd János, Varga Ágost, Törlei Antal és Gyula, Lebach Antal, Regényi Lajos, akik nagyobb termelésre serkentették az olyan tehetősebb parasztságát, mint a Mukics, Sztipics, Vujkovics, Cviin stb. családok tagjai.

Régen inkább búzát, árpát és zabot termesztettek. Majd egyre több kölest, cirkot, kukoricát, burgonyát, babot, lencsét stb. Szabadka közjöveldelme főként a földbirtok utáni haszonbérből származik, a város azonban gyakran anyagul végezte közzgazdasági ügykezelését.

A városi közzgyűlés 1889 végén határozatot hozott a nehezen művelhető, sivár homokterületek eladásáról. Arról, hogy a szegényebb sorsú lakosok kedvezőbb feltétellel vehetik meg a homokterületeket: a lánconként 100 Ft kikiáltási árnak csak 10%-át tartozik a vevő kifizetni, a többi összeget – 6%-os kamattal – tíz év alatt egyenlő részletekben törlesztheti.⁹³

Hadd idézzük a város néhány gazdasági kimutatását az 1880–1890 közötti évekből. 1880-ban őszi búzából egy holdon átlag 8 mázsa termett, kétszeresből 9, őszi rozsból 10,5, tavaszi árpából 7, zabból 11,8, kukoricából 16,6, dohányból 300, takarmányrépából 40 métermázsa. – A szőlőtermés silány volt: készült 350 hl közönséges fehérbor, 8830 hl közönséges vörösbor, a siller fajtából 16 096 hl-t szűrték.⁹⁴

Az 1885. évi polgármesteri jelentés szerint a város területén a művelés alatt levő szántóföld 110 309 holdat és 160/1600 négyyszögölt tesz ki. E területéből bevetettek őszi búzával 38 863 holdat, őszi rozssal 2000 holdat, árpával 4700 holdat, repcével 100 holdat, tavaszi rozssal 1050 holdat, őszi árpával 150 holdat, zabbal 17 950 holdat, kölessel 1500 holdat, kukoricával 9175 holdat, makkbükkönnyel 300 holdat, burgonyával 512 holdat, burgundival 100 holdat, lóherével, bükkönnyel, muharral és más mesterséges takarmánnyal 1000 holdat. Ugarnak marad évenként 30 209 (168/1600) hold. A kaszáló nádas, erdő összesen 15 121 holdat tesz ki.⁹⁵

Gábrý László közzgazdasági előadó 1887. július 1-jei tudósítása szerint a város művelés alatt levő 110 309 (168/1600) holdnyi területéből bevetettek őszi búzával 36 863 holdat, őszi rozssal 2000 holdat, árpával 4700 holdat, repcével 100 holdat, tavaszi rozssal 2000, árpával 200 holdat, zabbal 18 250 holdat, kölessel 500 holdat, kukoricával 9175 holdat, magbükkönnyel 300 holdat, burgonyával 512 holdat, burgundival 100 holdat, lóhere és bükköny keverékkel (muhar és mesterséges takarmánnyal) 1000 holdat, dohánnyal 162 holdat. A természetes kaszáló 3769 holdat tesz ki. Ugarnak maradt 36 863 hold.⁹⁶

Az 1890. év első felében közzétett tanácsnoki jelentés szerint a város művelés alatt levő 110 309 (168/1600) holdnyi területéből bevetettek: 40 863 hold őszi búzát, 2000 hold rozst, 4600 hold árpát, 200 hold repcét, 120 hold tavaszi rozst, 150 hold tavaszi árpát, 19 250 hold zabot, 300 hold kölest, 10 000 hold kukoricát, 200 hold magbükkönnyt, 500 hold burgonyát, 80 hold burgundit, 800 hold lucernát és lóherét, 1000 hold bükkönykeverékkel (muhar és más mesterséges takarmánnyal); maradt 3769 hold természetes kaszáló és 30 863 hold ugar. Borsót, lencsét, babot csak a kukoricaközökben vetnek. Dohányt 240 holdon termesztnek. Ludason, Kelebián, Tavankúton és Csikérián jelentős a kertészkedés (káposzta-, hagyma-, paprikatermelés).⁹⁷

1890. október 9-én a belügyminisztérium jóváhagyta a legeltetési szabályrendeletet a város tulajdonát képező legelő használata érdekében.⁹⁸

A Bácska 1891. január 6-i számának Bácsvármegye 1890-ben című cikke kitér a földművelés területére is. Ennek fejlődéséről legjobban tanúskodik a gazdasági gépek nagyarányú szaporodása. Harminc évvel korábban a megye területén csak egy cséplőgép működött, míg 1890-ben számuk 1018-ra emelkedett, melyekből Szabadkára és területére 77, Újvidékre 32, Zomborra 19 jut. Bácsvármegye községekben a cséplőgépek száma 862.

A Bácskai Ellenőr 1891. január 11-i száma Az idő becse címmel a földművesek hasznos téli időtöltéséről szól. Elkerülhetetlen a mellékkereset (pl. a háziipar üzése) biztosítása, mivel a földművest kiadásokkal terhelték meg. – A lap március 5-i számában azt olvashatjuk, hogy a mezőgazdaság csakis tetemes beruházásokkal (korszerű gépesítéssel stb.) fejleszthető, s az országnak iparúzó és nem földművelő állammá kell válnia. – Az újság március 25-i száma pedig így serkenti a birtokosokat: „A kisbirtokosok segíthetnek magukon az által, ha a kerti művelést és baromfi tenyésztést honosítják meg földjeiken, mint a francia és olaszországi parasztok, a nagybirtokosok pedig, ha a mezőgazdasági ipar különböző ágaival megbarátkoznak, és jövedelmeik fölöslegét ezek üzéséhez szükséges befektetésekre fordítják.” A fentiekhez hozzáfűzzük, hogy a dualizmus korszakában vidékünkön is számos mezőgazdasági jellegű előadást, tanfolyamot stb. szerveztek, s egyes birtokosaink külföldön szereztek elméleti és gyakorlati képesítést. A szabadkai Rohonczy Elemér az 1892/93. évi szemesztart a híres hohenneimi (Németország) mezőgazdasági akadémián fejezte be.⁹⁹ A Bácskai Ellenőr 1891. augusztus 15-i száma Nyújsunk segélyt a munkás népnek címmel terjedelmes cikket közöl Szabadka birtokairól, településeinek munkásairól. Megtudjuk, hogy a radanováci és a hajdújárási szegényebb sorsú munkásnép a városi hatósághoz fordult, hogy a városi szántóföldeket ötláncon részletekben 25–30 évre adják ki haszonbérbe. A város 26 123 holdat járásként használ, de Szabadka állatállománya részére elegendő lenne 15–20 ezer legelő is.

A szegedi kereskedelmi és iparkamarai kerület évi jelentései szintén hasznos adatokkal szolgálnak.¹⁰⁰ Szabadka 1891. évi néhány terméseredménye: búzából bevetettek 41 725 katasztrális holdat és termett 250 350 métermázs, rozsból 1614 kat. holdon termett 11 298 q, árpából 4500 kat. holdon termett 32 200 q, zabból 20 000 kat. holdon termett 200 000 q, kukoricából 12 000 kat. holdon termett 100 000 q, burgonyából 700 kat. holdon termett 15 000 q, kenderből 10 kat. h. termett 100 q, paprikából 10 kat. h. termett 100 q, repceből 151 kat. h. termett 1000 q, kölesből 225 kat. h. termett 2000 q, valamint 4032 kat. holdon szűrtek 18 000 hektoliter bort. – Szabadka gazdasági jelentése szerint az 1891. évi aratás eredménye középszerű: a zab és árpa átlagon felüli, a kukorica kitűnő, a dohány jó, a burgonya átlagon aluli termést hozott. Viszont a „(. . .) takarmány répa, kerti vetemények, és gyökérfélék, mellyek többnyire Ludas, Kelebia, Tavankut, Sebesics és a Tompai homokos talajú földeken nagyobb mérvben, s hangya szorgalommal kertészileg műveltetnek . . .” jól fizetett.¹⁰¹ A Bácskai Ellenőr 1891. szeptember 17-i számának Gazdák figyelmébe című cikke a vetőmagfajtákkal foglalkozik, amelyekről nagyban függ a termés hozam. A külföldi rozsfajták közül említésre méltó a schlanstädti óriás rozs és a zsáktöltő Mammuth-rozs. Az előbbi kat. holdanként 1500 kg-ot is fizet. Az 1880-as években meghonosított montagne-i rozs szintén kiváló tulajdonságokkal rendelkezik.

A Szabadság 1891. augusztus 13-i száma arról ad hírt, hogy Szabadkának 44 094 hold földje van, amelyből szántóra, kaszálóra és erdőre 17 971 hold esik. A megmaradt 26 123 holdat járásként használják, de a város legeltetés címen nem szed be 50 000 Ft-nál többet.

Szabadka gazdasági helyzetét tükrözi a Bácskai Ellenőr 1892. szeptember 22-i számának írása: elégedetlenek az üzletemberek, a gazdák és az iparos osztály. Hanyatlak a kereskedelem, a gabonaárak alacsonyok, az élelmiszerárak magasak. A lakosság vásárlóereje gyengül. „A kisebb kereseti osztályok, hivatalnokok, iparosok, s munkások csaknem elkeserednek a pusztá megélhetés nehézsége fölött” – írja az újság és hozzáteszi, hogy a gazdasági élet alapkövét a mezőgazdaság képezi, amelynek fellendülése a gabonaárak felemelkedésétől függ.

A városi tanács 1893. szeptember 10-én tudósítja a belügyminisztériumot a város határában levő összes birtokrészről, a mezőgazdasági művelés alatt álló városi birtokokról. E szerint a határban van: 3944 hold és 1594 négyszögöl szántóföld, 24 hold és 1410 négyszögöl kert, 810 hold rét, 1366 négyszögöl szőlő, 25 982 hold és 1122 négyszögöl legelő, 9171 hold és 1405 négyszögöl erdő, 885 hold és 458 négyszögöl nádas. Földadó alá nem eső terület 3197 hold és 210 négyszögöl. Szabadka földbirtoka összesen 44 018 hold és 396 négyszögöl.¹⁰² – A törvényhatósági bizottság 1893. március 16-i határozata alapján a városi kaszálókat évenként ötlánccos parcellákban („a legeltetés kizárásával”) szénatermelésre adják haszonbérbe, s a sarjúszténa levevése után pedig egész területenként téli legeltetésre adják ki.¹⁰³ Ehhez adjuk hozzá, hogy a városi hatóság néhány hónappal később támogatja a mérgesi, tavankuti, tompa-katonai, lakhandi, kelebiai, körösi és zsiroskuti úgynevezett engedélyes szántóföldeknek (vagyis a városi földeken letelepülőknek) tíz évnél hosszabb időre való haszonbérbe bevését. Annál is inkább, mert az itteni lakosság eddig is évről évre bérbe vette.¹⁰⁴

Gábrly László közgazdasági előadó 1893. december 11-én jelentést ad az év második felének közgazdasági állapotáról.¹⁰⁵ E szerint az aratás eredménye „gyenge középnek mondható”. A búza hozamátlagá lánconként 7,5–8, a zab 4–6, az árpa 8,5 métermázsára tehető. Jól fizetett a kukorica, burgonya, kerti vetemények, takarmány. A gyümölcs (alma, szilva, körte, szőlő) bőven termett. A gabonaárak az aratási idő óta érezhetően csökkentek, ami a gazdasági állapotokra nyomasztó hatást gyakorol. „A munkás viszonyok kielégítőek voltak, rendes napszám mellett munkaerő mindég kapható volt” – áll a jelentésben. Az őszi-téli vásár kedvezőtlenül folyt le, nagy a pénzhiány. Viszont a lótenyésztés fejlesztésére alakított Lóverseny Egyesület lendületes munkát végez. Különben Szabadka 1893. évi terméseredménye a következő volt: 40 850 kat. holdon termett 326 000 q búza, 1800 kat. holdon 14 000 q rozs, 5000 kat. holdon 40 000 q árpa, 22 220 kat. holdon 222 000 q zab, 12 000 kat. holdon 15 000 q kukorica, 200 kat. holdon 1800 q repce, 200 kat. holdon 2000 q köles, 1000 kat. holdon 22 000 q burgonya, 40 kat. holdon 200 q kender, 10 kat. holdon 100 q paprika, valamint 4500 kat. holdon 12 000 hektoliter bort szűrték.¹⁰⁶

1894-ben Szabadka környékén 40 000 kat. holdon termett 240 000 q búza, 2500 kat. holdon 15 000 q rozs, 5600 kat. holdon 43 000 q árpa, 22 400 kat. holdon 185 000 q zab, 26 000 kat. holdon 78 000 q kukorica, 300 kat. holdon 2000 q repce, 300 kat. holdon 2000 q köles, 2500 kat. holdon 36 000 q burgo-

nya, 40 kat. holdon 200 q kender, 15 kat. holdon 60 q paprika, valamint 4500 kat. holdon 12 000 hektoliter bort szűrték.¹⁰⁷

A Bácskai Ellenőr 1894. november 8-i számában olvashatunk az új mezőgazdasági törvényről, amely külön szól a földbirtokok gazdasági használatáról, a közlegelőkről, a közbirtokosságról, a legeltetésről, az állattenyésztésről. A gazdálkodásban igen gyakran előforduló határvillongások meggátlása céljából intézkedik a földbirtokok határainak állandó megjelöléséről. Kötelezi a községeket, hogy megfelelő nagyságú és kellően berendezett faiskolát tartsanak fenn. A szőlőművelés előmozdítására a törvény önkormányzati alapokon nyugvó hegyközségek alakítását engedi meg. A törvénycikk bőven foglalkozik a mezőrendőrséggel is. – 1895 márciusában a város szoroson vett külterületén működő lovasrendőrbiztos, a 33 lovasrendőr, a 12 erdőőr és a 12 útmunkás mellé alkalmaznak 11 mezőőrt (az ugarföldtulajdonosok költségére). A város tulajdonát képező hajmoki és csantavéri uradalmi földeken alkalmazott 10 mezőőrt továbbra is megtartjuk. Egyben meghozzák e mezőőrök alkalmazási és javadalmazási szabályrendeletét.¹⁰⁸ – A minisztérium nem hagyja jóvá a mezőgazdasági bizottság szervezéséről és ügyrendjéről szóló szabályrendeletet, hanem ehelyett a városi szervezeti szabályrendeletben már meglévő gazdasági bizottság hatáskörébe való beillesztését rendeli el.¹⁰⁹

A törvényhatósági közgyűlés 1896. augusztus 27-én eleget tesz a felhívásnak: alapító tagként belép Bács-Bodrog vármegye gazdasági egyesületébe.¹¹⁰

A homokterületek eladására a városi hatóság még 1892-ben határozatot hozott, s az árverési feltételek módosításával döntését továbbra is fenntartja. Azért, hogy „(. . .) ezen eladandó homokföldek megszerzéséhez a város lakossága szegényebb osztályának is kedvezőbb alkalom nyújtassék . . .”¹¹¹

A századforduló közeledtével tovább sokasodtak a gazdasági kérdések, a hatósági intézkedések. A mezőgazdasági termelés előmozdításánál, különösen a talajművelés és növénytermelés fejlesztésénél az volt a törekvés, hogy a birtokosok minél jobb vetőmagot használjanak és a legelőnyösebb termelési eljárást alkalmazzák. Elemi csapások esetén a kormány segítette a szegény sorúakat. A minisztérium egyik legfontosabb feladatai közé tartozott a mezőgazdasági ismeretek terjesztése, népszerűsítése.

A Bácskai Ellenőr 1897. május 20-i számának A vetőmagvak forgalmának ellenőrzése című cikke azt fejtegeti, hogy a vetőmag-kereskedelmet az 1870-es években nem ellenőrizték. A kereskedők forgalomba hozott áruik ellen többször tiltakoztak a gazdák, s a kormány 1881-ben országszerte létrehozta a magvizsgáló állomásokat, ahol a magvak azonosságát, tisztaságát, csírákéességét, víztartalmát, abszolút és térfogatsúly meghatározását vizsgálták. Fontos intézkedést tartalmaz a vetőmagvak forgalomba hozatalára nézve az 1895. évi gazdasági termények és cikkek hamisításának tilalmazásáról szóló XLVI. törvénycikk, amely a gazdasági, erdészeti, kertészeti vető- és fűmagokon kívül a többi termény stb. értékesítéséről is intézkedik.

A Szabadkai Hírlap 1897. augusztus 15-i száma A mezőgazdaság baja címmel arról ír, hogy a földbirtokosok és a gazdák nagy küzdelmet vívnak létfenntartásukért. Sokuk tönkrejutott, elszegényedett, földjük tönkrement. Mindennek károkozója a pénzügyi helyzet, a pénz- és hitelintézetek. „A pénz megdrágult, mert a készpénz folytonosan fogyóban van. Vidéki takarékpénztáraink, bankjaink, hitelintézeteink nem rendelkeznek annyi tőkével, hogy a

gazdaközönség sürgős hiteligényeit kielégítsék” – írja az újság. A vidéki intézetek pedig, a pénz drágasága miatt, csak magas százalékra adnak kölcsönt. – Az 1897. évre is szolgálhatunk terményeredménnyel:¹¹² Szabadka környékén 6000 kat. holdon termelt 180 000 q búza, 3000 kat. holdon 9000 q rozs, 7000 kat. holdon 31 000 q árpa, 8000 kat. holdon 56 000 q zab, 15 000 kat. holdon 180 000 q kukorica, 100 kat. holdon 800 q repce, 60 kat. holdon 480 q köles, 800 kat. holdon 18 000 q burgonya, 30 kat. holdon 450 q kender, 10 kat. holdon 60 q paprika. Ezenkívül 5000 kat. holdon 20 000 hektoliter bort szűrték.

A gazdasági átalakulással több igény mutatkozik a városi földeken való nagyobb termelésre. Így pl. Szabadkának „a közelebbi években minden irányban bekövetkezett fejlődése” eredményeként 1898. július 23-án a városi közgyűlés a vágójárási 525 (1530/2000) kat. hold legelő feltöréséről határoz.¹¹³ Elkerülhetetlen a gépesítés. A Bácskai Ellenőr 1899. június 15-i száma A gépek szerepe és jelentősége a nemzetgazdaságban című cikke arra mutat rá, hogy a gépeket kezdetben a nagyiparnál, majd a nagyobb vállalatoknál, az utóbbi időben már a mezőgazdaságban is alkalmazzák. Ez kedvezőbb anyagi körülményt biztosított a legszűkebb néprétegeknek úgyszintén. Azonban a kisbirtokosoknak továbbra is számtalan akadállyal kellett megküzdeniük. Az ínséges évek után megjelentek az uzsorások, akik galád módon szipolyozták ki a kisgazdákat.¹¹⁴

Mielőtt Szabadka 1900 és 1918 közötti mezőgazdasági adatait közölnénk, hadd szóljunk részletesebben az 1897-ben létesített palicsi földműves iskoláról, a városi erdőkről, a fásításról és faiskolákról, a kertészeti telepről, a szőlőszetről.

Palics északi része még az 1860-as években is nagy kiterjedésű közlegelő; marhajárás. Ekkortájt bizonyosodik be, hogy e terület más célra – elsősorban szőlőművelésre – kitűnően hasznosítható. A Palicsi-tó környékén éledezni kezd az idegenforgalom, míg a fürdőhely északi részén mind nagyobb szőlőterületek létesülnek.

A palicsi földművesiskola létesítésének gondolata bajsai Vojnich István főispán nevéhez fűződik. E kezdeményezésről 1895 áprilisában kedvező hatósági döntés születik, sőt a törvényhatósági közgyűlés e célra 200–250 lánca földet enged át. – 1896 közepén megalakul az iskolaszervező bizottság, amely a földműves iskola létesítéséhez a fürdőhely szomszédságában elterülő ún. Katona-erdő, valamint a radanováci és hajdújárású puszták földjeinek egy részét fogadtatja el. A következő év novemberéig szőlő- és gyümölcsfaiskolát létesítenek és felépülnek az intézeti épületek: az igazgatói és kertészlakás, az élelmezési, a majorsági és egyéb melléképületek, az iskolaépület. Majd az országos eseményként számon tartott földművesiskolát 1898. április 2-án ünnepélyesen megnyitják.¹¹⁵ Szervezeti szabályaiban többek között az alábbi olvasható: „Szabadka szab. kir. város földműves iskolájának célja oly gazdákat képezni, kik kisebb terjedelmű gazdaságot lehetőleg jól, azaz a létező viszonyok között a leggyümölcsözőbben kezelni tudnak.

Ezért az iskola növendékei megfelelő oktatásban részesülnek, kézi ügyességük kiképeztetik, minden gazdasági, kerti és szőlészeti munkába begyakoroltatnak, munka edzettségük kifejlesztetik, megtanítatnak azon tényezőkkel számolni, melyek a kisgazda üzletvitelében szerepelnek, megtanítatnak a munkák vezetésére, hogy mint szolgálatba lépők a munkák végrehajtására és vezetésére, mint önálló gazdák birtokait okszerű és lehetőleg nagy hasznot

állandóabban biztosító kezelésére képesíttessenek.” A földművesiskola a földművelésügyi miniszter felügyelete alatt áll. A közvetlen felügyeletet pedig a város polgármesterének elnöke alatt álló felügyelőbizottság gyakorolja. Az iskolába való felvételnél a szabadkai illetőségűek elsőbbségben részesülnek. Csakis a 16. életévüket betöltött személyek járhatnak az iskolába. A tanfolyam két évig tart. Elemi és szaktantárgyakat hallgattak a növendékek. Szaktantárgyak: földművelés, növénytermelés és rétművelés; kertészet, szőlészet és gazdasági fásítás; állatok tenyésztése és ápolása; gazdasági üzletvitel és berendezés; számvitel és elszámolás. A szaktantárgyak keretén belül a növendékek elsajátítják a kosárfonást, a seprű- és kefekészítést is, valamint kovács- és bogárnarmunkákat végeznek. A novembertől augusztusig tartó tanfolyam idején szigorú rend és fegyelem uralkodott. Többek között a növendéknek a legszigorúbban megtiltották a káromkodást, az illetlen beszédet, a cselédekkel való durva bánást. Szigorúan büntetik a szeszes italok élvezését, a szerencsejátékot, az állatokkal való durva bánást . . . Tilos minden fényűzés, a kisgazdához és polgáremberhez nem illő ruhaviselet . . . A rend elleni vétségek esetén az alábbi büntetéseket rótták ki a növendékekre: az igazgató általi megintés vagy megdorgálás négy szemközt; a vasárnapi kimeneteltől való egyszeri vagy többszöri eltiltás; egyszeri vagy többszöri étkezési tilalom; szabadságolás elvonása; határozat az iskolából való kizárásról . . .

Az iskola munkarendjét vizsgálva látható, hogy a diákokat a nyári félévben reggel 4 és este 8 óra között, a téli félévben reggel 5 és este 9 óra között foglalkoztatták! Általában a tantárgyak meghallgatása után már a kora délelőtti óráktól elkezdődött és délután is folytatódott a gyakorlati foglalkoztatás: munka a gazdaságban, kertben vagy szőlőben, házi iparcikkek készítése, kovács- és bogárnarmunkák elsajátítása . . . A tanulók minden félévben vizsgáztak, melyen az igazgatón kívül a földművelésügyi miniszter kiküldöttje és a felügyelő bizottság kirendelt tagja vehetett részt.

A palicsi földművesiskola birtoktete 1898-ban 277 kat. hold és 635 négyszögöl. A Prokony (most Kizur István utca) mentén elterülő beltelek (major) 15 kat. holdat tett ki. A birtoktest további beosztása: szántóföld 180 kat. hold; legelő és kaszáló 16 kat. hold; gyümölcsfaiskola 16 kat. hold; szőlő 29 kat. hold és 885 négyszögöl; Prokony 13 kat. hold és 950 négyszögöl; utak, árkok 7 kat. hold és 400 négyszögöl. – A birtok viszonylag nagyszámú gazdasági, kerti szőlészeti eszközökkel és gépberendezésekkel rendelkezett (járművek; földművelő eszközök; takarmányelőkészítő gépek; arató-cséplőgépek és magtári eszközök; tűzoltószerek; trágyakezelő eszközök; földrónázó eszközök . . .). Nagy gondot fordított az állattenyésztés (ló-, szarvasmarha-, juh-, baromfi- és méhtenyésztés) fejlesztésére. Érdekes adatokkal szolgál az 1897–1898 években végzett fásításokról készített kimutatás. E szerint a telepen összesen 393 583 db magas törzsű gyümölcsfát, dísz- és erdei fát, valamint ribizli-, egres-, fűzfadugványt, lomb- és tűlevelű facsemetét, szőlőt ültettek. Ebből csak az ún. Prokonyra (a mai Kizur István utcára) 27 283 db jutott! – A századfordulótól lendületesen fejlődött és országos hírűvé vált a palicsi földművesiskola, mellyel kapcsolatban még elmondható, hogy egy időben egyetemi szintre való emelésének gondolata is felmerült.

JEGYZETEK

- 1 Kosáry Domokos: Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867. Budapest, 1990, 60–66.
- 2 Kövér György: Iparosodás agrárszágban. Magyarország gazdaságtörténete 1848–1914. Budapest, 1982, 123.
- 3 Magyarország története 1848–1890. Szerkesztő Katus László. 2. kötet, Budapest, 1987, 1045. (A továbbiakban: Magyarország története 1848–1890, 2. k.)
- 4 Magyarország története 1849–1918. Szerkesztette Hanák Péter . . . IV. kötet, Egyetemi tankönyvtár. Budapest, 1972, 189. (A továbbiakban: Magyarország története 1849–1918, IV. k.)
- 5 Magyarország története 1848–1890., 2. k., 1048.
- 6 Uo., 1082.
- 7 Uo., 1085.
- 8 Uo., 1088.
- 9 Uo., 1097–1099.
- 10 Berend T. Iván–Szuhay Miklós: A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944. Szerkesztette: Pach Zsigmond Pál. Kézirat. Budapest, 1986, 78. (A továbbiakban: Berend T. Iván–Szuhay Miklós: A tőkés gazdaság története).
- 11 Berend T. Iván–Szuhay Miklós: A tőkés gazdaság története. 80.
- 12 Magyarország története 1890–1918. Főszerkesztő Hanák Péter. 1. kötet, Budapest, 1988, 329.
- 13 Berend T. Iván–Szuhay Miklós: A tőkés gazdaság története. 83.
- 14 Magyarország története 1848–1890. 2. k., 1109–1111.
- 15 Uo., 1112.
- 16 Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monográfiája. Kiadta Bács-Bodrogh vármegye közönsége. II. kötet, Zombor, 1896, 426–427. (A továbbiakban: Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monográfiája. II. kötet).
- 17 Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monográfiája. II. kötet, 427.
- 18 Uo., 429.
- 19 Közgazdasági viszonyok Bácskában. Első könyv. Általános rész. Írta Rác Vilmos. Szabadka, 1884, 9–10.
- 20 Dr. Stevan Mezei: Razvoj industrije u Bačkoj. Novi Sad, 1959, 38.
- 21 Dr. Mirnics József: A bácskai munkásmozgalom a magyarországi szociáldemokrata párt megalakulásáig. Novi Sad, 1967, 145. (A továbbiakban: Mirnics J.: A bácskai munkásmozgalom)
- 22 Mirnics J.: A bácskai munkásmozgalom. 146.
- 23 Uo., 145–146.
- 24 Dr. Sandor Mesaroš: Položaj zanatskog i industrijskog radništva Bačke do kraja XIX veka. Zbornik za istoriju. Broj 19/1980, Matica srpska, Novi Sad, 1980, 186.
- 25 Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monográfiája. II. kötet, 431.
- 26 Magyar statisztikai közlemények. Új sorozat, 4. kötet. A magyar korona országainak 1901. évi mezőgazdasági termelése. Budapest, 1903, 103.
- 27 Koroknai Ákos: Gazdasági és társadalmi viszonyok a dunai és a tiszai határőrvidéken a XVIII. század elején. Budapest, 1974, 84–101., 166–179. (A továbbiakban: Koroknai)
- 28 Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monográfiája. II. kötet, 433–435.; Mirnics J.: A bácskai munkásmozgalom. 30–31.; Privreda Novog Sada 1748–1880. Iz arhiva novosadskog magistrata. Ispisao Vasa Stojić. Izdaje grad Novi Sad, 1941, 127.
- 29 Dr Antal Hegediš–Dr Katarina Čobanović: Demografska i agrarna statistika Vojvodine 1767–1867. Novi Sad, 1991, 260–264.
- 30 Bács-Bodrogh vármegye II. Szerkesztette dr. Borovszky Samu. Budapest, 1909, 397–400. (A továbbiakban: Borovszky Samu: Bács-Bodrogh vármegye II.)
- 31 Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monográfiája. II. kötet, 435–436.

- 32 Borovszky Samu: Bács-Bodrog vármegye II. 419.
- 33 Uo., 421.
- 34 Uo., 425.
- 35 Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monográfiája. II. kötet, 436–437.
- 36 Borovszky Samu: Bács-Bodrog vármegye II. 401.
- 37 Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monográfiája. II. kötet, 438.
- 38 Borovszky Samu: Bács-Bodrog vármegye II. 401.
- 39 Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monográfiája. II. kötet, 439.
- 40 Uo., 440.
- 41 Borovszky Samu: Bács-Bodrog vármegye II. 406.
- 42 Uo., 406.
- 43 Szabadka szabad királyi város története. I. rész. Írta Iványi István. Szabadka, 1886, 110. (A továbbiakban: Iványi, I.)
- 44 Szabadka szabad királyi város története. II. rész. Írta Iványi István. Szabadka, 1892, 165–166. (A továbbiakban: Iványi, II.)
- 45 Iványi, II. 168.
- 46 Iványi, II. 181.
- 47 Iványi, II. 189–190.
- 48 Szabadkai Történelmi Levéltár (a továbbiakban: SzTL). 6485/polg., 1867
- 49 SzTL., 2323/polg. 1867
- 50 SzTL., 304/polg. 1868.
- 51 SzTL., 4889/polg. 1870
- 52 SzTL., 2593/polg. 1873
- 53 SzTL., 4463, 4464, 4465/polg. 1867
- 54 SzTL., 1870. évi kgy. jk. 104. és 190. szám
- 55 Iványi, II. 192–193.
- 56 SzTL., 2958/polg. 1873
- 57 SzTL., 3145/polg. 1873
- 58 Iványi, II. 194.
- 59 SzTL., 1874. évi kgy. jk. 1. szám; 1873. évi kgy. jk. 224. szám
- 60 SzTL., 3080/polg. 1872
- 61 SzTL., 3607/polg. 1874
- 62 SzTL., 1875. évi tan. jk. 596. szám
- 63 SzTL., 1874. évi kgy. jk. 60. szám
- 64 SzTL., 2455/polg. 1875
- 65 SzTL., 1527/polg. 1875
- 66 Bácskai Ellenőr, 1897. augusztus 1., 61. szám. A gabonaárak a múlt 25 évben.
- 67 Szabadkai Közlöny, 1876. január 24., 4. szám. A kisbirtokosok földhittel-viszonyairól, különös tekintettel a helybeli körülményekre
- 68 SzTL., 2768/polg. 1878; 7877/polg. 1879
- 69 Magyarország története 1849–1918. IV. kötet, 234–235.
- 70 SzTL., 3107/polg. 1869
- 71 SzTL., 2723/polg. 1870. évi tan. jk. 305. szám.
- 72 SzTL., 3576/polg. 1870
- 73 SzTL., 3569/polg. 1873
- 74 SzTL., 1527/polg. 1875
- 75 SzTL., 3186/polg. 1875
- 76 SzTL., 7278/polg. 1876
- 77 SzTL., 3911/polg. 1876
- 78 Uo.
- 79 SzTL., 174/polg. 1878
- 80 SzTL., 4695; 5051; 6007/polg. 1877
- 81 SzTL., 5560/polg. 1879

- 82 SzTI., 2068; 5657/polg. 1878
- 83 SzTI., 2246; 4288/polg. 1878
- 84 SzTI., 3904/polg. 1879
- 85 Mamusich Lázár Szabadka sz. kir. város polgármesterének 1885-ik évi jelentése a városi közigazgatás állapotáról. Szabadka, 1886, 45–48. (A továbbiakban: Mamusich Lázár 1886)
- 86 SzTI., 1893. évi kgy. jk. 247/12807.
- 87 SzTI., 740/elnöki 1904; 1904. évi kgy. jk. 172.
- 88 SzTI., 1885. évi kgy. jk. 309. szám
- 89 Iványi, II., 193.
- 90 Uo., 194.
- 91 Uo., 176., 195.
- 92 Uo., 196.
- 93 SzTI., 1890. évi kgy. jk. 126. szám
- 94 SzTI., 8130/polg. 1880
- 95 Mamusich Lázár 1886, 40.
- 96 SzTI., 249/kb. 1887
- 97 SzTI., 266/kb. 1890
- 98 SzTI., Városi tanács I. 97/1897
- 99 Fehér György: A hohenheimi mezőgazdasági akadémia magyar hallgatói, 1818–1893 (sorsok, életpályák). Különlenyomat a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1984–1985. évi kötetéből. 561.
- 100 Évi jelentés (1891) a szegedi kereskedelmi és iparkamarai kerület közgazdasági viszonyairól. Kiadja: A szegedi kereskedelmi és iparkamara. Szeged, 1892, 54–56. (A továbbiakban: Évi jelentés)
- 101 SzTI., 638/kb. 1891
- 102 SzTI., Városi tanács, XV. 163/1893; 11976.
- 103 SzTI., 1893. évi kgy. jk. 74.
- 104 SzTI., 1893. évi kgy. jk. 410.
- 105 SzTI., 853/kb. 1893
- 106 Évi jelentés (1893). Szeged, 1894, 48., 50.
- 107 Évi jelentés (1894). Szeged, 1895, 32., 34.
- 108 SzTI., 1895. évi kgy. jk. 126.
- 109 SzTI., Városi tanács, XIX. 59/1895
- 110 SzTI., 1896. évi kgy. jk. 416.
- 111 SzTI., 1896. évi kgy. jk. 563.
- 112 Évi jelentés (1897). Szeged, 1898. 44., 46.
- 113 SzTI., 1898. évi kgy. jk. 309.
- 114 Szabadkai Hírlap, 1899. január 29., 9. szám. A gabona-uzsora
- 115 A palicsei földműves iskoláról többek között bőséges adatok találhatóak a Szabadkai Történelmi Levéltár iratanyagában (pl. a Városi tanács XVII. 2/1897. jelzete alatt), valamint az iskola 1898. évi Értesítőjében.